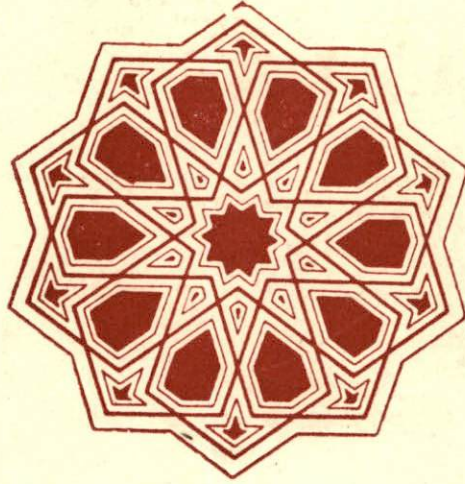

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

I

1953

A N K A R A

I 9 5 3

Enkürü Polon Bağış

YIL : 1953

SAYI : I

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

KANAAT VE FEYZ MATBAASI — ANKARA

I 9 5 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

BALTACIOĞLU, ISMAYIL HAKKI : Kur'an felsefesi üzerinde inceleme	1
SMITH, WILFRED CANWELL: Modern Türkiye dinî bir reforma mı gidiyor ? ...	7
KARASAN, MEHMET : İlk Yunan düşüncesinde din ilmi denemeleri	21
BEHZAD, HÜSEYİN TAHİR-ZADE : Minyatürün tekniği	29
YETKİN, SUUT KEMAL : İslâm minyatürünün estetiği	33
ÜÇOK, ÇOŞKUN : «Selçuk Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika» hakkında	41
YÖRÜKAN, YUSUF ZİYA : Vahhabîlik	51
SARAÇ, CELÂL : İslâm dünyasında matematiğin doğuşu ve gelişmesi	69
YURDAYDIN, HÜSEYİN G. : Profesör WILFRED C. SMITH'in «Modern Türkiye dinî bir reforma mı gidiyor ?» adlı makalesi dolayısıyla bir kaç söz	73
ÇİĞ, KEMAL : Türk kitap kapları	75
Tahlil ve Tenkidler :	
ATADEMİR, HAMDİ RAGIP : ADEL AWA : «İhval al - safa» nın tenkid kafası ...	95
B.Z.E. : «Gottheit und Menschheit»	103
BİRAND, KÂMİRAN: Prof. GÖKBERK ve Aydınlanma	105
YURDAYDIN, H. G. : The Mind al-Qur'an	112

V A H H A B İ L İ K

Prof. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

Vahhabilik, tarihte bundan iki yüz yıl önce Necit taraflarında görünmeğe başlamıştır. Bugün Suudî Arabistan'ın resmî mezhebidir. Hint müslümanları içinde bu mezhebin yolcuları, Mısır'da ve bâzı yerlerde taraftarları vardır.

Vahhabiliğe bir mezhep denir mi, yoksa bu, Selef mezhebine dönmek ve İbn-i Teymiyye mesleğini ihya etmek midir? Vahhabiler: biz itikatta Selef, amelde Hanbelî mezhebindeyiz; esasen Ahmet b. Hanbel itikat hususunda Selef mezhebinin nasçı (Eseriye) kolunu temsil eder, onun amelde de yolu budur, binaenaleyh biz amelde ve itikatta Hanbelî'yiz, Vahhabilik diye bir şey yoktur, Muhammet b. Abdülvahhap ilmen ve fiilen bu mezhebi yenileyen bir şeyhülislâm olmaktan başka bir şey değildir, derler. Ancak, bunların, amelde ve itikatta yeni bir takım esaslar kabul ettiklerini, taassupta kan dökecek derecede ifrata vardıklarını, fikir ve vicdan hürriyeti tanımadıklarını, birçok yerlerde Ahmet b. Hanbel'den de, İbn-i Teymiyye'den de ayrıldıklarını söyleyenler vardır. Bu sebeple durum incelenmeye muhtaçtır.

Selef mezhebi, Peygamber devrindeki dinî hayatın sahabeler ve sonra tabi'ler tarafından icma suretiyle fiilen ve naklen getirdikleri yolun adıdır. Bu yolda akla kıymet verilmemiş, rey ve içtihat red edilmiş değildir. Şu kadar ki Kur'an-ı Kerim'de mezkûr olan müteşabih âyetlerin manalarında hikmet ve hakikat Allahın ilmüne terk olunur. Allahın künhü ve zâtı hakkında münakaşa edilemez, Allahın isimleri ve sıfatları Kur'an-ı Kerimde yazılı olduğu gibi kabul edilir, Müslümanlığın bütün esaslarını izah hususunda Kur'anın âyetleriyle ve Kur'an yoluyla yetinilir, mantık ve kelâm yoluna baş vurmağa lüzum görülmez. İşte selefın nasçı olanlarının akideleri budur. Bunlara göre, Kur'an mahluk mudur, değil midir? Böyle bir mesele konuşulmaz; mukadderat ve kıyamet ahvali kabul edilir, keyfiyetleri araştırılmaz; her şeyin halıkı Allah'tır, insanlar tam bir acz içindedirler. Bununla beraber hareketlerinden mesuldürler; mükellef oldukları amelleri yerine getirmekten sorumludurlar. Bu sebeple de amel, imanda dahildir ve iman artar ve eksilir. Bu hükümlerde Kur'anın âyetlerinden ve Peygamberin hadislerinden başka bir kıstas yoktur, aklımızın kavramadığı yerlerde Kur'anın lafzî beyanına iman ile mükellefiz.

Ahmed b. Hanbel bu esaslarda münakaşayı kabul etmiş, Mutezile'ye ve Cehmiye'ye karşı reddiyeler yazmıştır. Sıfat mesel-sinde ve müteşabih âyetlerde kelimeleri zahirine ve lugata göre ma'nalandırmış ve Müşebbihe'ye yaklaşmıştır. Bu yüzden de Selef yolunda, yeni bir anlayışla, yeni görüşlerle yeni bir mezhebin mümessili olmuştur.

AHMET b. HANBEL

İmam-ı Ahmet, Serahs valisi Muhammet b. Hanbel'in oğludur, (164 H) 780 de Bağdad'da doğmuş, tahsil için Kûfe, Fasra, Medine ve Mekke'ye gitmiş, hadis araştırmaları için Horasan Mağrib ve Yemen taraflarını dolaşmıştır. Bağdad'da İmam-ı Şafii'nin yanında uzun müddet kalmış, ondan ve İmam-ı Ebu Yusuf'tan fıkıh ve hadis dersi almıştır. İmam-ı Ebu Yusuf'un ölümünden ve İmam-ı Şafii'nin Mısır'a gitmesinden sonra Bağdadd'a Ahmetten fakih ve sâlih adam kalma-

dığını bizzat Şafii söylemiştir. Bu zat Seleften bazı ricale, Mutezile'ye Cehmiyye'ye ve Mürcie'ye şiddetle mukabele ediyordu. Memun devrinde şöhreti her tarafa yayıldı. Kendisine Kur'anın mahlûk olduğu akidesinin kabulü teklif edildi, bunu red etti, Memun, onunla görüşüp münazara etmeye vakit bulamadan öldü, Mutasım bu yüzden onu iki yıldan fazla hapsedti. «Red-dul-Cehmiyye» adlı eserini hapisanede yazmıştır. (222 H.) 838 tarihinde hapisten çıkınca fikirlerini ve eserlerini serbesçe yaymağa başladı, Vasık zamanında serbes kaldı, Mütevekkil ise onu kendisine müşavir edindi. Devir, akliyecilikten nasçılığa geçti, fikir hareketlerine, kelâmcılığa, ve bilhassa mutezileye karşı şiddetle hareket edilmesine sebep oldu. (241 H.) 859 tarihinde 77 yaşında Bağdadda ölmüştür. İbn-i Halegân, öldüğü gün Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerden 20.000 kişinin Müslüman olduğunu ve cenazesinde 80.000 erkek ve bir okadar kadının hazır bulunduğunu kayd eder. En meşhur eseri «Müsned»dir. Bu eserde 30.000 hadîs cem etmiştir. Hadîs ilminin büyük imamlarından sayılır. Pek çok kimseler ondan hadîs rivayet etmişlerdir. Buharî, Muslim ve Begavî onun çıraklarındandır. Hadîse, tarihe ve kelâma dair eserleri vardır. Amelde başlı başına bir mezheb güderdi, bir çok kimseler onun yolunda yürümüşlerdir. Akâidde Kur'an yolunda ve Selef mezhebinde yürüdüğü halde Selef yolunu daha darlaştırmış ve nasçılığı sistemleştirmiştir. Bu bakımdan amelde olduğu kadar itikattada Hanbeliliğin imamı sayılmıştır,

Ahmed b. Hanbel fikir hürriyetini kabul etmiyen bir adamdı, rey ve içtihat sahiplerine tam eder ve Kur'an ayetlerini tevil edenleri tekfir ederdi. Mütevekkil'den sonra onun bu mezhebi bir müddet hükmünü sürdürdü, fakat Abbasi devletinin medeniyette gerilemesine ve tedricen kuvvetten düşmesine yol açtı, akidesi ve fıkhi çölde yaşayanlar ve bedeviler arasında kaldı. Selef mezhebinin daha münevver ve genişletici yolu ve Ebu Hanife akidesi daha ziyade revaç buldu; Hanbelilerin ifratları aksülameller doğuruyor ve hasımlarının kolaylıkla zafer kazanmalarını teminediyordu.

İslâm memleketi Moğolların istilâsı devrinde alt üst olduğu sıralarda Şiiler ortalığı boş buldular. Bu gibi ahvalde ruhlarda dinî hisler kabarır ve tarikatlara temayül çoğalır. Bu, psikolojik tesirlerle memlekette tarikatlar, şeyhler ve istismarcılar çoğaldı; Şiiler, kuvvetlendi, dini münakaşalar arttı, kelâm tamamıyla felsefî bir renk almıştı. İşte bu sıralarda İbn-i Teymiyye yetişti, Ahmet b. Hanbel'in yolunu tuttu, selef yolunu savundu, kelâm sistemine hücum etti, tasavvufu redetti, Batinîliği ilhat ve Şiîliği dalâlet saydı ve Ahmed b. Hanbel'in yolunu yeniledi.

İBN-İ TEYMIYYE

İbn-i Teymiyye, Takî yüd-Din Ahmet, birçok âlim yetiştirmiş bir sülâlenin evlâdıdır, babası Abdulhalim, Hanbelî imamlarından, anneleri, halaları âlim kadınlardandı. Soyadının, bunlara, ilimde şöhret kazanmış olan Teymiyye adındaki büyük annelerinden geldiğini söyleyenler vardır. (661 H.) 1262 de Harran'da doğmuştur. Moğolların tazyiki üzerine ailesiyle Harran'dan Şam'a göç ettiği zaman beş yaşında idi ; babasından, hanefî, hanbelî ve şafii âlimlerinden ders almıştır. Hayatında 200 kişiden ders aldığı rivayet ediliyor. Şüphesiz bu hocaların çoğu hadîs ravidirler. 15 yaşında va'zetmeğe, 17 yaşında eser yazmağa başlamıştır, 21 yaşında ilim ve mubahâse meclislerinde temayüz etmiş ve o günlerden itibaren şahsiyeti etrafında taraftar ve aleyhtar gurupların teşekkülüne sebep olmuş, bu yüzden de defalarla hapse girmiştir. Fikrini pervasız söyler ve maruf-u emirden çekinmezdi. Onun yetiştiği devirde kelâmcılar mantık ve felsefeyi, dinî esasları müdafaada esas tutmuşlar ve akliyeciliğe önem vermişlerdi. Batinîler her tarafta davetlerini arttırmış, Şiiler Moğollara dayanarak kuvvetlenmişler, eserler yazarak nüfuz kazanmışlardı. Durumdan faydalanan sofiler tarikatlar kuruyor ve halkı istismar ediyorlardı. İbn-i Teymiyye bunlarla mücadeleye başladı ; «Hikem-i Ataiyye» sahibinin etrafında toplanan tarikatçıların çoğu, tari-

katçılığı terk ettiler¹. Rufaîler, İbn-i Teymiyye'nin aleyhinde tahrikte devam ediyorlardı. Kendilerini fukahadan çekemiyenler de çoğaldı. Her zaman olduğu gibi din tacirleri kendilerini dindar, hakiki âlimleri ve fikir adamlarını sapık göstermek ve cahilleri istismar etmek için harekete geçtiler, Baybars'ı onun aleyhine kazandılar, bu sebeple Şam'da yapılan muhakeme ve mubahaselerle iktifa edilmedi, İbn-i Teymiyye Kahire'ye getirildi, hapsedildi, Şam'a gönderildi, yine hapsedildi ve (728 H.) 1327 de 67 yaşındayken hapiste öldü.

İbn-i Teymiyye birçok eserler bıraktı. İbn-i Kayyim ve Zehebî gibi büyük âlimler yetiştirdi. Eserlerini müsveddesiz yazdığı için yazdıklarının birçok yerlerinde tekrarlar vardır. Talebesi bu eserleri çoğaltarak yaydılar. Bunlardan «Minhac üs-Sünne» adlı eseri Mutezile ve Cehmiyye'yi ve bilhassa şiihleri red için yazmıştır. Bu eser onun dinlere ve mezheplere olan derin vukufunu gösterdiği gibi «بيان موافقة صريح العقول لصريح المنقول» adlı eseri de kelâmcılara karşı yazılmıştır, onun İslâm felsefesine olan nüfuzunu göstermektedir. Nitekim «الرد على عقائد الفلاسفة» adlı eserini de filozofları ve mutasavvfları red için yazmıştır. Bu mevzuda yazılmış birçok eseri daha vardır.²

İbn-i Teymiyye, fıkhıta müçtehit ve itikatta da imamdır. Hanbelî olduğu halde ahkâm ve fûru'da bu mezhebe muhalif fetvaları vardır. Talebesinden İbn-i Kayyim'in yolu da budur, her ikisi zamanın ihtiyacına ve maslahat icabına göre fetva verilmesinin lüzumuna kani idiler. Hükümlerinde, imamların içtihadına ve nakillerine değil, birinci derecede delillere dayanırlardı. İcabında Hanefî veya Şafîî ve Malikî usulüne göre hüküm verir ve bazan kendi kanaatlerine göre yeni içtihatlarla bulunurlardı. İbn-i Teymiyye'ye göre delil, subutu kat'î olan nastır. İcma, Kur'an ve hadîse dayanırsa muteberdir. Dört mezhep müçtehitleri bir maddede ittifak etseler de bu, icma sayılmaz, bunların icmalarına ve her birinin içtihadına muhalefet caizdir. Herhangi bir müçtehidin bir meseledeki içtihadının delili bilinmedikçe onu taklit doğru değildir. Çünkü insanlar Kur'an'ı ve bütün hadisleri ihata etmiş değillerdir. Ebubekir ile Ömer Peygamberin daima yanında buldukları halde, bazan sonradan muttali oldukları delile binaen içtihatlarından dönmüşlerdi. Bu hal diğer müçtehitler için de böyledir. Binaenaleyh asıl dayanak nasdır.

İbn-i Teymiyye, akait hususunda da İbn-i Hanbel'e mezhep gayretiyle bağlı değildir; selef yolunu müdafaa ettiği halde seleften ve İmam Ahmetten ayrıldığı yerler vardır. Allah'ın zatına ve sıfatlarına dair âyetleri ve sarîh hadisleri zahir mânalarıyla alır ve müdafaa ederdi, temsile gitmezdi, sahîh olan tevili kabul ederdi. Ona göre tevil bir şeyi aslına irca etmek, demek olduğundan, bir kelimenin kullanılıştaki mânasını, kelime cezrinin vazedildiği hakiki mânaya götürmektir. Yoksa zannedildiği gibi akıl ile bağdaştırmak arzusuyla münasip bir mâna arayarak, mecaza veya iltizamî mânaya gitmek demek değildir. O, akıl ile nakli iki ayrı kuvvet veya birbirine zıt şeyler gibi almaz. Akıl, delildir, fakat şer'in içindedir, naklin karşısına konulamaz; böyle bir şey şeriatin gayri aklı olduğunu iddia etmek olur. «Doğru aklın, sarîh nakle uygunluğunu beyan» adlı eserini bu kanaatini savunmak için yazmıştır. Eserinde, Kadı Ebubekir-i Baklânî'den beri söylenen, «naklî delillerle aklî deliller taaruz edince akıl tercih olunur, nakil tevil olunur» sözünü Fahreddin-i Razi'nin ve tabilerinin bir küllî kanun haline soktuklarını, bâzılarının da «semî deliller yakın ifade etmez» davasını bir kaide olarak buna eklediklerini ele alarak böyle bir zanna kapılmaya mahal olmadığını savunur. Bu esastan hareketle İbn-i Teymiyye, İslâm tarihinde yeni bir çığır açmış ve semî delillerin yakın ifade etmekte daha kuvvetli bulunduğunu bu esasa dayanarak izah etmiştir. Eğer akıl bir dinî hükmü idrak etmezse, kusur hükmün değil aklındır, binaenaleyh esas, din ve nakildir, akıl idrak ve tasdik edicidir. Bu ise aklın nakle veya naklin akla tercihi meselesi değildir, zira böyle bir dava akıl ile naklin muaraza halinde olduğunu kabul etmektir. Buna ise

¹ İbn-i Teymiyye, *Minhac üs-Sünne*, Mısır : Bulâk tab'ı, 1322 H., C. 4, S. 150.

² İbn-i Teymiyye'nin talebesinden birinin bu eserler ve bunların yayılması hakkında (El-Menar, C. 1, S. 616'da) bir mektubu basılmıştır.

hiçbir sebep yoktur. Çünkü nakil, akıllı sözüdür ve akıllıya söylenir. Diğer tabir ile nakil akıl içindir, akılsız nakil olamaz. Yani, menşe ve gaye itibariyle menba aynıdır. Bunlardan birini çürütmek diğerini çürütmektir. Bundan başka insanlarda akıl farkları vardır. Keza insanın bugünkü aklı ile yarınki aklı da birbirine uymaz ; Bu ise işlerde kargaşalık ve düzensizlik tevhit eder. Nakil ise daima birleştiricidir. Menşeyi akıldan aldığı halde sabit bir hakikattir. Binaenaleyh tercih edilmek vasfı naklidir. Bunun için İbn-i Teymiyye, bütün eserlerinde kitap ve sünnetin yeterliğini ispata gayret etmiş ve bunun haricindeki fikir hareketlerini bir'at ve peygamber zamanında vazedilen esaslara ve hükümlere bir şey ilâve etmeyi, cinayet saymıştır.

İbn-i Teymiyye akıl ile naklin uygunluğu esasına dayanarak nakli kuvvetli bulduğu için mantık ve felsefeyle karışık olan kelâm ilmini red eder. Fikirince, bu gibi fikriyat ile uğraşanların kalbinde rusuh ve itminan olmaz, Mutezile kelâmına dayanarak selef yolunu kuvvetlendirmeye çalışan Eş'arî, birçok yerlerde afalladığı gibi, felsefî kelâm sistemini güden Gazalî ve Razi, vicdanî kanaatlarını huzura kavuşturmamışlardır. Bu huzursuzluk başka yolların aranmasına sebep olmuş, bu yüzden de tasavvuf yolunun revacı artmıştır. Tasavvuf ise tamamen indîdir ve menşe itibariyle islâmî olmıyan bir tefekkür tarzıdır. Bunlar tevhid akidesini sarsacak kadar ileri gitmişler, akıl ve nakil mebdelerinden başka bir delile, mükâşefe usulüne sapsmışlardır ; mükâşefe eğer sahih ise ancak sahibine delil olur, ilim mevzuu olamaz. Kaldığı bu, şahıslara göre değişir ve akidelerde karışıklığı mucib olur³.

İbn-i Teymiyye'nin nakli esas alan bu sistemi onu, tevhidin yalnız imandan ibaret olmayıp amelle beraber olduğu neticesine götürmüştür. Ona göre tevhid Allah'ın varlığına ve birliğine imandan ibaret değildir. Mekke müşrikleri de yeri, göğü yaratan bir Allah'ın varlığını kabul ederlerdi, fakat bir takım vesileler ittihaz ederler ve ibadetlerini araçlarla yaparlardı. Müslümanlığın tevhidi, ibadetleri doğrudan doğruya Allah'a yapmak, mabudun birliğini tanımaktır. Binaenaleyh Peygamber'in bildirdiği ve fiilen tatbik ettiği veçhile ameller ve ibadetlerle Allah'ı tevhit etmek lâzımdır. Bu ise duayı Allah'a yapmak, şefaati ondan istemek ve vesile ittihaz etmemekle olur. Zira hidayet Allah'tandır, Peygamber şahit ve tebliğ edicidir. Allah'a has olan şeyleri Peygambere, Peygamber'in kabrine ve diğer kabirlere teşmil etmek şirkten başka bir şey olamaz.

İbn-i Kayyim-i Cevzî, hocasının bu esasına dayanarak tevhid iki türlüdür, diyor: Biri tevhid-i marifet ve ispattır ki Allah'ın birliğine imandır; diğeri tevhid fi't-taleb ve'l-kasd'dır ki bu da bütün ibadetleri Allah'a tahsis etmek ve bunları fiilen vücuda getirmektir. Allah'ın zatını, sıfatlarını, isimlerini, kelâmını, kaza ve kaderini, kudret ve iradesini, hikmetini ikrar ederek iman etmek birinci tevhide ; Allah'tan başkasına ibadet etmemek, gizli ve aşikâr şirkten sakınmak ve ibadetleri ve dinî emirleri yerine getirmek ise ikinci tevhide girer. Tevhidin bu anlayışına dayanarak o, türbeleri, kâhinleri, ölüleri vesile ittihaz etmemek, imam-ı masum veya mehdî veya mürşit fikirlerini reddetmek, asıllarını vaz ile bu tevhide yerine getirenler için Allah'ın ikramda bulunacağını ve onları cezalandırıp mükafatlandıracağını söyler⁴. Bu asıllardan hareketle bir takım kutupların, gavsların ve aptalların bulunduğunu kabul ile onların tasarruf sahibi olduğuna inanmanın açıkça şirk olduğu neticesine varır. Bir insan anasının, babasının, hocasının ve büyüklerinin kabrini hürmeten ve onlar için Allaha dua maksadıyla ziyaret edebilir, ama ölüden feyz almak ve ondan istiane etmek maksadıyla yapılan ziyaretin mahiyeti değişir. Bu sebeple de peygamberlerin ve velilerin kabirlerini ziyaret niyetile sefer memnudur. Kabirler üzerine kubbe yapmak ve mescit yapmak, mescit içine kabir koymak ve onlara niyaz etmek, Hızırın ve İlyasın sağ olduğunu kabul etmek, öldükten sonra herhangi bir zahidin tasarrufunun ve tesirinin devamını kabul etmek, tevhid akidesine aykırıdır. Bunlar kâmilten bid'attır. Bid'atın dereceleri şirkten dalâlete kadar te-

³ İbn-i Teymiyye, *Muwajakat*, Mısır : Bulâk, 1321 H. , C. 1, S. 2 ve sonrası.

⁴ Şeyh Abdurrahman, *Fethu'l-Mecid (Kitab-ı Tevhid şerhi)* , Mısır, 1362 H. tab'ı, S. 11.

havvül eder. Ehli beyte sövmek, eshabı seb etmek, birinci nevidendir. Cuma namazına sünnet namazları eklemek, tesbih çekmek ve minare yapmak ise ikinci nevidendir.

İbn-i Teymiyyeden ve çıraklarından sonra ancak onun eserlerini bulup okumağa muvaffak olanlar onun yolundan gittiler. Birçokları ve sofiler ile tarikatçılar ise aleyhine yürüdüler. Bu hücumlar onun eserlerini okuyup, tenkit etmek suretiyle yapılmadı, tahayyüflü olarak, mademki İbn-i Teymiyye nakli esas alır ve Kur'anın zahiri manasından ayrılmayı kabul etmez ve Ahmet b. Hanbel'in yolunu güder, şu halde İbn-i Teymiyye de mücessimedendir, dediler. Ve Allahın mekânı, eli, ayağı vardır gibi akideleri ona nisbet ettiler. Nitekim allâme Celâleddin-i Devvânî, «Akaid-i Adudiye Şerhi» nde, «الرحمن على العرش استوى» bahsinde İbn-i Teymiyye'yi mücessimeden sayar⁵, İbn-i Hacer el-Heytemî «Şemail Şerhi»nde, İbn-i Teymiyye Allaha cihet ve cismaniyet isbat etmek için bir çok deliller getirmiştir, diyor. İbn-i Batuta ise : Şam'da camiye gittim, İbn-i Teymiyye cuma günü va'z ediyordu : «Ben bu merdivenden nasıl bir basamak iniyorsam, Allah dünya semasına öyle indi» dediğini kayd eder⁶. Halbuki İbn-i Teymiyye'nin bütün eserleri bu sözleri yalanlar. «Minhac üs-Sünne'nin birinci cildinde sayfa 237 — 261 mücessimeyi ve müşebbiheyi redde dair uzun bir bahis yazmış ve ehli Sünnet'den Ahmet İbn-i Hanbel'den böyle bir söz gösterilemez hatta bunlar Allah'ın dünyada görülemeyeceğinde müttefiktirler. Binaenaleyh bunlar kâmilen iftiradır, demiştir⁷. İbn-i Teymiyyeyi tasvip eden ve aleyhte bulunan bu iki fikir sürüp gitti. Muhammed b. Abdulvahhabın yetiştiği sıralarda bazı Hanbelî âlimler arasında onun yolunu güdenler vardı. Vahhap oğlu bunlardan ders almıştı. Necit halkının bu akidelere intibak edeceğini sezdi, meselede çekicilik de vardı. Peygamber ve dört halife devrine avdet, Selef mezhebine yapışmak, herkesin istediği birşeydi. Hareket memlekette çoğalan muhtelif mezhepleri ve muhitte yaşayan kabileleri birleştirici, şiiiliği, tarikatları ve çapulculuğu kaldırıcı mahiyette idi. Hanbelî mezhebini saf hale irca etmek, Kur'ana sarılmak ve hakiki tevhid dinini ihya etmek davasile Abdulvahhab oğlu faaliyete geçti.

MUHAMMED b. ABDULVAHHAB

Abdulvahhab oğlu Necit'te Beni Temim kabilesindendir. (1115 H) 1703 yılında]Uyeyne'de doğmuş ve 92 yaşında (1206 H) 1791 de Der'iyede ölmüştür. İlk tahsilini babasının yanında yapmış, sonra Medineye giderek Şafiî imamlarından Muhammed b. Süleyman el-Kürdî'nin ve Hanefî imamlarından Şeyh Muhammed Hayat'ın ve Hanbelî âlimlerinden bazılarının derslerine devam etmişti. Oradan Mekke'ye ve bir aralık Şam'a giderek tahsilini ikmâl etti. Babası Abdulvahhab, Hanbelî âlimlerinden salih bir adamdı. Zeynî Dahlan oğlu'nun yazdığına göre ; hocaları ve babası bu gencin daha tahsil çağında sapıklık yolunu tuttuğunu sezmişler ve teessüre düşmüşlerdi⁸. Tahsilden döndükten sonra Necdin doğu taraflarına halkı tevhide ve şirki terke davet için seyahata çıktı. Bu seyahatında cahil halktan ve Bedevilerden ona uyanlar olmuştu. Bedevilerin çoğu Hanbelî mezhebinde idiler, hurafelerin zebunu olmuşlardı. Burada dinî hayat geleneklerden ibaretti, Abdulvahhap oğlu faaliyet için tam yerini bulmuştu.

Necit kıtası çok eskiden Yemen ve Aden, İran ve Hint, Irak ve Şam tesirleri altında muhtelif akidelere sahne olmuş bir yerdir. Buranın halkı Peygamber devrinde Müslüman oldular, çok geçmeden Müseylemet-ül-Kezzap ve Secah, Tuleyhath-ul-Esedî ve Esvet-i Anesî gibi sahte peygamberlere uydular. Ebu Bekir devrinde uzun bir mücadele devri geçirdiler, Hazreti Ali devrinde başlıca

⁵ Celâlî, Şerh-ül-Akaid, 1290 Hacı Muharrem tabı 50

⁶ Seyahatname, M. Şerif tercemesi, C. 1's. 99 «..Aklında biraz haleb vardı, mimbere çıkıp... halk o kadar döğdüler ki sarığı düştü ve başındaki ipeklî serpuş zahir oldu, Hanbelî kadısı döğdüdü ve halis etti ve...»

⁷ Minhacu's-Sünne, C. 1, S. 240.

⁸ İbn-i Zeynî Dahlan, Ed-Dürerü's-Seniyye, Mısır Meymeniyye tab'ı, S. 48.

Hariciler bu ülkeden çıktı, bir müddet sonra Karmatileri yetiştirdiler. Ebu Tahir'in kumandası altında Mekke ve Medineyi bir kaç defa yağma ve hacıları katliam ettiler, isyankâr bir ruh taşıyorlardı. Yağmacılığa mütemayil idiler, bununla iftihar ederlerdi. Buralarda her mezhepten sâlikler, sünniler ve şiîler çoktu, aralarında batınî gelenekleri ve haricî akîdeleri güdenler vardı. Necd'in yüksek yerlerinde kasabalar ve medenî hayat kurulmuştu. Fakat ülkenin dörtte üçü çöl halinde olduğu için bedevîlik hayatı devam etmekte idi. Cehalet her tarafı sarmıştı ; kanun, Bedevî âdetlerinden ; ahkâm, kabîle şeyhlerinin emrinden ibaretti.

El-Menar mecmuasında, Vahhabiler hakkında makaleler yazan Reşit Rıza, buralardaki Vahhabî hareketini yerinde ve lüzumlu görüyor. Ve şu sebepleri kaydediyor : Bunlar ilk cahiliyet devrinden daha fena bir cahiliyet içinde idiler, ağaca, taşta, hayvana, ölüye, diriye taparlardı. Namaz kılmazlar, zekât vermezler, başkasına ait malları yerler, adam öldürmüş olmak için adam öldürürlerdi. Cenab-ı Allah bunlara Şeyh Muhammed b. Abdulvahhabı ve hafidini gönderdi, bunlar oralarda selefin akîdelerini, esere dayanan tefsiri, hadîs kitaplarını ve İmam-ı Ahmet b. Hanbelî'nin fikrini neşretmek suretille Müslümanlığı yenilediler. Bu hareketin tesiri ile halk dine öyle sarıldı ki memleketlerinde namazı terkeden, zekâtı vermeyen, kötülüğü irtikâp eden bir kimse kalmadı.

Muharrem b. Abdulvahhab, İbn-i Teymiyye'nin eserlerini istinsah ederek çoğaltmak ve bunları etrafındakilere okutmakla işe başladı. İbn-i Teymiyye'nin ateşli ifadesi tesirini gösterdi. Bir çok hanbelî âlimleri kazanılmıştı. Kardeşi Süleyman b. Abdulvahhab, amcası ve diğer Hanbelî âlimleri kendisine muhalefet ediyor, onun hareketlerini Hanbelî mezhebine ve şeriata uygun bulmuyorlardı. Fakat o faaliyetinde devam etti ; 600 senedenberi insanların dalâlette kaldıklarını, müslüman adını taşıyan mevcut kalabalığın, tevessül, tarikatlara girmek ve türbeleri ziyaret etmek gibi işleri yüzünden müşrik olduklarını ve bunların mallarının hakiki muvahhitlere helâl olduğunu ilân etti⁹. Bu telkinler, Bedevîlerin yağmaya olan meyillerine uygun geliyor, Der'îye şeyhlerinin de hissiyatını okşuyordu, bir çok kimseler, bu tahriklere karşı koyar ve Vahhab oğlunun hakiki bir âlim olmadığını iddia ediyorlardı. Bir aralık Uyeyne'de hayatı tehlikeye düştü ve oradan firara mecbur kaldı. Basra'ya gitti, hakaret gördü, Necde döndü Huraymilede oturdu. Sonra baba yurdu olan Uyeyne'ye döndü. Uyeyne emiri Osman b. Hamd'a fikirlerini kabul ettirdi ve ondan fikrini yaymak için yardım gördüğü halde çok geçmeden Osman, Vahhab oğlunu yanından kovdu. O, tekrar seyahata çıktı, bedevîler arasına girdi ; fakat buralarda tutunamadı¹⁰. Sonra (1143 H) 1730 de Yemame nahiyelerinden Deriye'ye gitti ve buranın nüfuzlu kabîle şeyhi Muhammed b. Suûdu elde etti. Beklediği zaferi, fikirlerini yürütmek, teşkilatlanmak için aradığı himayeyi buldu.

DEVRİN TARİHİNE BİR BAKIŞ

Der'îye şeyhi Muhammed b. Suût nüfuz bölgesini genişletmek için iyi bir vesile bulmuştu, halkı Vahhab oğluna tabi olmağa zorladı, Der'îye ve çevresindekiler bu davet etrafında birleştiler. Âlim geçinenlerin çoğu kazanılmıştı. (1146 H) 1733 de Mekke emiri Şerif Suut (ölümü 1165 H) 1752) zamanında hac etmek için bunlar, Mekkeye gelmeğe izin istediler, maksatları Medine ve Mekke halkını kendi mezheplerine davet etmekte, bu maksatla otuz kadar âlim göndermişlerdi. Şerif Suut bir ilim meclisi aktederek Haremeyn âlimleriyle bunları mubahase ettirdi. Daîler gülünç bir vaziyete düştüler. Mahkeme kadısı bunların küfrüne hükmetti, birkaçı hapse atıldı bir kısmı firar etti, bunlar Mekke ziyareti için, yıllık muayyen bir para vermeyi de teklif ettikleri halde hac müsaadesi alamadılar, Vahhab oğlu taraftarlarına karşı büyük bir nefret uyandı.

⁹ *Cevdet Paşa tarihi*, C. 7, S. 283. Cevdet Paşa'nın eserinin muhtelif yerlerinde Vahhabiler hakkında bilgi vardır. C. 7, S. 290 ve 297'de nakledilen vak'alar ibret vericidir. İstanbulda bir ilmiye meclisi kuruluyor, c.6 s. 100. Adem Efendi isminde birisi mubahase için oralara gönderiliyor. Keza bk. *Ed-Dürer üs-Seniyye*, S. 46.

¹⁰ *El-A'yan*, İbn-i Abdül-Vahhab maddesi.

Muhammed b. Suut 15 sene bu mezhebi yaymağa çalıştı. Ancak oğlu Abdülaziz zamanında başarılar elde edildi. Necit, Asir, Yemen'in iç tarafları Vahhabî olmuştu. Vahhap oğlu bir Peygamber gibi çevrede itibar görmeğe başladı. İbn-i Suut onun her emrini yerine getirirdi, onun emriyle millet etrafa saldıрмаğa ve aldıkları ganimetlerden İbni Suuda beşte bir ganimet hissesi vermeğe başladılar. Hükümet merkezinden uzak olmaları muvaffakiyetlerini kolaylaştırıyordu. Mekke şerifleri vaziyeti kavrayamadılar, Medine vali ve kumandanları da sadriazam mütekkaitlerindendi, Vahhabî hareketi kuvvetlendikten sonra bunlar İstanbul makamlarına şikâyet etmekle yetindiler.

İbn-i Vahhap ile İbn-i Suut birleşip etrafa saldırdıkları sırada İstanbul hükümeti Lâle devrinin ıstıraplarını çekiyordu. Birinci Mahmut (1143 H.) 1730 da henüz tahta çıkmıştı. Patrona yararı ile ve yeniçerilerle meşguldü. Nadir Şah hudutları tehdit ediyor, Rusya ve Avusturya devamlı tecavüzlerde bulunuyorlardı. Vahhabiler I. Abdülhamit (1773 — 1788) devrinde faaliyetlerini artırdılar, devlet Rus harbiyle meşguldü. Cezar Paşa Şamda, Kölemenler Mısırdaki isyan etmişlerdi. Üçüncü Selim devrinde ise Rus ve Avusturya tecavüzlerinden başka, Fransızlar Mısır'a girmişlerdi. Pazvant oğlu ve Tepedelenli isyanları, Belgrat dayısı, Sırp isyanı ve Nizamcedid hareketleri Harameyni işgal eden Vahhabîleri görmeğe vakit bırakmıyordu, İkinci Mahmut devri aynı müşkülât içinde idi. Vahhabî'ler hacıları Harameyne gitmekten menediyor, mallarını da ganimet sayıyorlardı, tehlike büyüdü. 1790 da Şerif Galip ile Suudiler arasında fiilen harp başladı, Tâif kalesi tamir ettirildi. Mekke dağlarında burçlar yaptırıldı. 1802 de Abdülaziz, oğlu Suudu büyük bir kuvvetle Irak'a göndermişti. Muntefik Şeyhinin müracaatı üzerine Kethüda Ali paşa asker toplamağa çalışırken, Vahhabiler Şiilerin matem âyinini icra ettikleri gece Kerbelâyı basarak iki binden fazla adam öldürdüler. Hüseyin'in türbesindeki altın ve gümüş kandilleri ve kıymetli eşyayı alarak Der'îye'ye döndüler. İran Şahı, âsiler cezalandırılmadığı takdirde Bağdat'a hücum edeceğini bildirdi, Vahhabiler bu taraftan Basra'ya ve hatta Bağdat sınırına kadar ilerlerken, beri taraftan Hicâz istilası tamamlanmıştı, Tâif işgal edildiği zaman ana kucağındaki çocuklar katliam'dan kurtulamadılar¹¹. 1803 de bunlar, Suud zamanında Mekkeye ve Medineye girdiler. Hükümdar isminin hutbede söylenmesi usulünü kaldırdılar, tütün menedildi, nargileler kırıldı, haşâş içme yerleri kaldırıldı, namazların cemaatle kılınması emredildi. Fuhuş ve yol kesicilik menedildi, çölde dahi yollar emniyet altına alındı¹². Halkta fikir ve kanaat birliği husule geldi. Yalnız sünni olan amelde dört mezhep kabul ediliyordu. Caferî, Zeydî, İsnâ Aşeriye veya İmamiye mezheplerine sülûk küfür sayıldı ; tarikatçılık ve şîlik yasak edildi. Şeriflerin bir kısmı zeydî, bir kısmı tarikatçı oldukları için diğer tarikatçılar gibi memleketten çıkarıldılar. İbn-i Teymiyye'nin, İbn-i Hanbel'in ve Muhammed b. Abdülvahhab'ın eserlerinden, hadîs ve Kur'ana dair olanlardan başkaları, ilmi kelâm, tasavvuf kitapları kaldırıldı. Tevhit risalesi halka dağıtıldı ve bu kitabın resmî din ve mezhep kitabı olduğu ilân edildi. Çok geçmeden bunlar, Bağdat, Şam ve Mısır hududuna kadar ilerlediler, bu kuvvetlere karşı Bağdat ve Şam valileri birşey yapamadılar. Nihayet Sultan Mahmut tarafından bu iş Mısır valisi Mehmet Ali Paşaya havale edildi. Önce Mehmet Ali Paşa bizzat kuvvetlerle, Piyade ordusu deniz yolu ile Yenbu'a, süvari ordusu sahil yolu ile Hicaz'a, yürüdü. Mekke ve Medine geri alındı, bozulan ve kaçan Vahhabîleri takip için Mehmet Ali, oğlu İbrahim Paşayı memur etti. Der'îye tahrip edildi ve Suud'un oğlu emir bulunan Abdullah esir edildi ve İstanbul'da idam edildi. Muhammed b. Abdülvahhabın en mutaassıp oğullarından Süleyman da öldürülmüş, Abdurrahman esir olarak Mısır'a getirilmişti. Mısır kuvvetleri çekildikten sonra Abdullah b. Türkî tarafından yeniden bir hükümet kuruldu. Harap olan Deriye yerine Riyad hükümet merkezi itihaz edildi. 18 sene sonra Türkî'nin oğlu Faysal zamanında Mısırlılar

¹¹ *Ed-Dürerü's-Seniyye*, S. 46.

¹² İbn-i Zeynî Dahlân, «bunlar göz boyamak içindi. 600 seneden beri geçen Müslümanları rekfir ederler, malları ve canları helâl, Peygambere hürmeti haram sayarlar, halkı yeniden imana davet ve bu davette icabetten evvel kâfir olduklarını itirafa mecbur ederlerdi.» demektedir (Bk. *Ed-Dürerü's-Seniyye* S. 46).

tekrar buralarını istilâ ettiler. Faysal yeniden hükümet kurmağa muvaffak oldu. Oğlu Abdullah ile Âli Suut ve diğer taraftan İbn-i Reşit birbirine düştüler, bunlardan İbn-i Reşit Osmanlı devletine sadık ve hükümdarların müzaheretine mazhar olduğu halde, duruma hâkim olamadı, Âli Suut yeniden kuvveti ele aldı¹³.

VAHHABİ ESERLERİ

Muhammet İbn-i Abdülvahhap, tasarladığı hareket için İbn-i Teymiyye'nin, «Minhacu's-Sünne»sini ve risalelerini, İbn-i Kayyim'in eserlerini telkin ve tedris ile işe başlamıştı. Kendisi de selef mezhebine, Hanbelî'lige dair eserler yazdı. İbni Hişam'ın «Siyer»ini ihtisar etti. «Usul-ül-İman ve Kelime-i Şahadetin tefsiri», «Kelime-i Tayyibenin manası» adlı eserleri başlıca, mezhebini müdafaa için yazılmıştı. «Risale-i Keşfişşübehat» «Tefsir-i Fatiha», «Kitab'ül-Kebair», «Taklit caiz midir, vacip midir risalesi», «Kişinin Rabbını, dinini, Peygamberini marifeti», «emir bil maruf, nehiy anil münker», «Mufide'ül-Müstefid», adlı eserleride aynı mefkûre uğrunda yazılmıştır.¹⁴ Bundan başka onun Necid kasabalarına ve muhtelif ülkelere yazdığı risaleleri vardır. Taraftarları ve bilhassa iki torunu bu mevzuda birçok eserler yayınladılar. İbn-i Vahhabın yazdığı eserlerin en meşhuru „Hicazda medreselerde okutturulan Kitab'ut-Tevhid'dir. Bu eser İbni Teymiyye'nin ve İbni Kayyim'in tevhid hakkındaki yazdıklarının bir özeti mahiyetindedir. Bu yayınlara göre İslâmın ve imanın esası olan tevhid, kelime-i şahadetle iktifa etmeyip her nevi ibadeti Allaha tahsis etmek, şirkin büyük ve küçük nevilerinden korunmaktır. Bu esasa tevhid-i mabudiyet, onun kitaptaki tabiri veçhile tevhidi amelî adı verilmektedir. Ona göre kelâmcıların tevhidi, tevhidi ilmîdir ki insan bu kadarla mümin olamaz, bu sebeple, Ebu Hasan Eş'ari ve Ebu Mansur Maturidî ve hatta Tahavî gibi imamların tevhidi, hakikî tevhid değildir ; çünkü Arap müşrikleri de herşeyin hâliki olan Allahın bir olduğu esasını kabul ederlerdi. Bununla beraber arada vesile ve tağut ittihaz ettikleri için müşriklikten çıkmış değillerdi. Doğrudan Allaha ibadet etmiyorlardı, araçlar, şefaatchiler kabul ederlerdi. Kur'amı Kerimde « وَيَقُولُونَ هُوَ لَاءِ شَفَاعَتُنَا » âyeti de bunu gösterir. Binaenaleyh iman ile küfrü ayırt eden tevhid, bu değil, amelî tevhiddir ki bu tevhidi yerine getirmeyen, kâfir ve bu gibilerin malları ve canları muvahhidlere helâldir.¹⁵

Muhammet İbn-i Abdülvahhabın torunu Süleyman İbn-i Abdullah bu kitabı şerhetmiş adını da « تيسير العزيز الحميد في شرح كتاب التوحيد » koymuştur. Bu şerhte ekseriyetle İbn-i Teymiyye'den ve Hafız İbn-i b. Hacer il-Askalanî'den ibaretle nakledilmiştir. Ancak bu eser tamamlanmamıştır. Çünkü Süleyman 1817 de öldürülmüştü. Muhammet İbn-i Abdülvahhabın yolunu takip ile onun dailiğini yapan, marufu emir, münkeri nehyedenlerin başında gelen bu zat

¹³ *Cevdet Paşa tarihi*, C. 6, S. 100 — 292'de Bağdad valisinin mektubu ve diğer maddeler; C.7, S. 152, 190 ve 230'da Şam valisinin mektubu ve diğer tafsilât vardır. Bu hususda *Vasıf Tarihi*'nde de bilgi vardır. Zeyni Dahlân oğlunun Vahhabileri red için yazdığı *Dürr'üs-Semiyye*'sinde ve Vahhabilere tarafdar olarak yazılan *Unvanü'l-Mecd* adlı Necd Tarihinde ve *El-Menar* mecmuasında Vahhabiler hakkında yazılan makalelerde „*Ceberti Tarihi*”nde (Mısır hakkında) bu mevzular üzerine vesikalar ve bilhassa İbn-i Vahhab'ın davet için etrafa yazdığı risalelerin metinleri vardır. Şerifin mektubu, *Cevdet P. Tarihi C, 7, s. 260* ; Mekke ahalisine Emannamesi, dine dâvet mahiyetindedir, s. 304; Suud'un Şam valisi ile muharebeleri ve Vehhabî reislerinden Ulyan'ın akideleri açıklıyan mektubu c. 9, s. 366; Suudun dinî beyannamesi, mezarlara kubbe yapmak, kutuplara inanmak ve saire şirktir, aynı sahifelerde ; İbrahim Paşa'nın Haremeyni istirdadı c. 11, s. 60 ; Bonapart'ın Vahhabî'lerle elbirliği teşebbüsü 1213 senesi vukuatı içindedir. *Cevdet P. nin c. s. 152-230* da verdiği malûmat buraya alınmamış, yalnız zeyilde verdiği vesikalardan faydalanılmıştır.

¹⁴ *El-A'yan*, Muhammed b. Abd ul-Vahhab maddesinde bu eserlerin Arapça adları ve ayrıca birkaç kitap ismi daha vardır.

¹⁵ Vahhap oğluna Harici denilmesinin sebebi bu akidedir. Zira bu Haricilerin esasıdır ; selef, İbn-i Hanbel ve İbn-i Teymiyye bunu kabul etmezler.

olduğu için Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Der'îye'yi istilâ ettikten sonra onu getirtmiş, önünde çalgı çaldırıp, çengi oynattıktan sonra mezarlığa götürterek kurşuna dizdirmişti¹⁶. İbn-i Vahhabın diğer torunu Abdurrahman b. Hasan (ölümü 1793) ise, yeğeni Süleymanın yarıda bıraktığı eseri tamamlamış ve tevhid kitabına « فتح المجيد بشرح كتاب المجيد » adlı büyük bir şerh yazmıştır. Şeyh Abdurrahman, İbn-i Bişr'in yazdığına göre¹⁷ 1825 tarihinde Mısra giderek orada da okumuş ve okutmuştur. Mezheplerin reddine dair eserleri, ipek elbise giymenin haram ve helâl olanı hakkında da kitabı vardır. Necid halkına bu dinin nimetlerini göstermek için birçok mektuplar yazmış, dedesinin yoluna ve yeğeninin usulüne devam etmiştir. Bu zat, ayrıca tevhid kitabına yazdığı büyük şerhi ihtisar etmiş ve buna « قرّة عيون الموحدين » adını vermiştir. Buda Hıcaz'da medreselerde tedris edilmektedir. Dördüncü tabı yapılmış olan büyük şerhe bu eserdeki ibareler alınmış bulunuyor¹⁸. Abdülvahhap oğlunun diğer torunları da vardır. Bunların nesilleri Şeyh oğulları diye büyük itibar mevkiini haizdirler, bunlar, dedelerinin fikirlerini savunan canlı eserlerdir.

AKİDE ESASLARI

Selef yolunun (Ehli Sünnet Mezhebinin) yolcuları akaîd mevzularında birçok esaslarda birleştikleri halde bazı yerlerde görüş farkları arzederler. Bu farklar başlıca şu esaslarda görülür : Akli delilin kıymeti nedir ? Müteşabih âyetlerde tevil mi, tavakkuf mu, zahirle hüküm mü gerektir, amel imanda dahil midir ?

Selef, yerine göre akılda delildir, nakilde, Ahmet İbn-i Hanbel akıl zayıftır, güvenilemez, delil nakildir, İbn-i Teymiyye akıl ile nakil birbirine karşı konulamaz, nakil akla uygun ve ondan kuvvetlidir, derler. Müteşabih âyetler selefte göre manalandırılmaz, tevakkuf edilir. İbn-i Hanbele göre lafzın zahirine göre manalandırılır, İbn-i Teymiyyeye göre manalandırılır, mananın medlülüne tatbikinde tavakkuf edilir. Selefin bir kısmına göre amel imanda dahil değildir. Bir kısmına göre dahildir. Ahmet İbn-i Hanbel ve ibni Teymiyye bunlardandır. Ancak ibni Teymiyye bu mevzu tevhidin manası meselesini de eklemektedir. Tevhid yalnız Allahın birliğine iman değildir, her türlü ibadeti yalnız Allaha yapmak ve her işi Allah için görmektir, hakiki tevhid budur ; bunu yapmayanlar, müşriklikten çıkamaz, der.

Muhammet ibni Abdülvahhap, akıl ve nakil meseleleriyle asla meşgul olmaz. O akli tamamen bir kenara atar, ve her üç yoldan ayrılır. Ona göre akıl ile naklin muvafakatı bahis mevzuu olamadığı için müteşabih âyetler olduğu gibi manasile kabul edilir. O burada Ahmet ibni Hanbel ile birleşir, Seleften ve İbn-i Teymiyye'den ayrılır. Amel imanda dahildir esasını ehemmiyetle alarak İbn-i Teymiyye'nin ibadetlerin Allaha yapılması manasına tevhid bahsi üzerinde ısrarla durur ve buna tevhid-i amelî adını verir. Bunlara birde bid'atları ve bilhassa tevessülü terk esasını ilâve eder. Bunlar, onun selef ve Hanbelî yolunda olduğu halde onlardan nerelerde ayrıldığını göstermektedir. Buna göre Peygamber devrinde olmayan herşey bid'at ve dalâlettir. Halbuki İmam Ahmet kelâm yapmış, dinde münakaşa kabul etmiştir. Vakıfların bir kısmını kabul etmiştir. İbni Teymiyye ise akıl ile naklin muvafakatını söylemiş binaenaleyh din felsefesi yapmıştır. İbni Vahhaba göre bunlar kâmilan bid'attır. Görülüyorki, Vahhabilik bazı esaslarda seleften, bazı esaslarda Ahmet ibni Hanbelden, bazılarında İbn-i Teymiyye'den ayrılmış ve ayrıldığı yerde ifrat ve taassup cihetini tutmuştur. Esaslardaki bu ayrılıklara binaen Vahhabiliği, yeni bir mezhep telakki etmek icap eder. Bu yeni mezhebin başlıca fârik vasıfları şunlardır :

¹⁶ *Unvanü'l-Mecd* (Necd Tarihi), C. 1, S. 210.

¹⁷ *Tarih-i Necd*, 1241 yılı havadisı.

¹⁸ Bu eser 1946'da Ezher'de Suudi veliahdının parasiyle basdırılmış ve meccânen hacılara dağıtılmıştır. Diğer Vahhabî eserleri için Bk. Cevdet Tarihi c. 7, s. 170.

1 — Aklın delil olması bahis mevzuu değildir.

2 — Kitap kat'i delildir. Hadislerde (Kütübü Sittede olanlar) dirayeten ve rivayeten sabit olurlarsa delil olur. Şiânın, tarikatçıların, kelâmcıların, mutasavvıfın, ahlâkçıların istinat ettikleri hadisler mutlak surette mevzudur, delil olamaz. Kur'an ve hadise dayanan icma ve içtihat muteberdir, başkası değil.

3 — Müteşabih âyetler delildir, Zahiri murattır, ona göre manalandırılır ve hükm olunur. Bunları tevil yolu ile tefsir küfürdür.

4 — Amel imanda dahildir, buna tevhid-i amelî (Tevhidi mabudiyet) denir.

5 — Tevhidden maksat, tevhid-i amelîdir. Tevhidde yalnız Kelime-i şehadet kâfi değildir, iman ile amelî birleştirmek ve yalnız Allaha ibadet ve dua etmek dahildir. Herhangi bir şeyi, veya insanları velî, vesile ve murşit ittihaz etmek küfürdür.

6 — Allahın sıfatları, hakiki sıfatlardır. Gerek zat ve gerek sıfatlar hakkında varit olan âyetler olduğu gibi kabul edilir. Bunlardan teşbih manaları çıkacak diye manadan sakınmak doğru değildir. Eğer doğru olsaydı Peygamber bunu bildirirdi.

7 — Tevessül, küfürdür. Allahtan başkasına herhangi birşeyden, meleklerden, peygamberlerden ve ruhlardan istimdat küfürdür. Peygamberden şefaât umulamaz.

8 — Peygamberin ve Kur'anın tebliğatından başka dine giren şeyler bid'attır. Bu bid'atlardan ibadetlere ve itikada girmiş olanlar küfür, ahlâka ve adetlere girmiş olanlar dalalettir. Kabirler üzerine kubbe yapmak, onlara adak adamak küfürdür, ziyaret dalalettir.

9 — Amelde dört mezhep vardır, bunlar ahkâmı hadise ve Kur'ana dayanırlar, bunlara müsaade var ;lâkin itikatta mezhepler memnudur. Ve bilhassa tarikatlara sulûk ve mürşide bağlanmak küfürdür.

Bu esaslardaki ayrılıklardan başka fer'i bir takım ayrılıklar daha vardır, mesela şunlar :

1 — Vakıf müessesesi batıldır.

2 — Namazın cemaatle kılınması farzdır ve her fert beşvakit camiye gelmeye mecburdur.

3 — Sigara veya nargile içenlere, sarhoşluk için olduğu gibi, kırk deynek vurulur.

4 — Müslümanlığı tevhid-i amelî akîdesine göre ifa etmeyenlerin kestikleri yenmez ve bu gibilere harp ilân edilir.

5 — Zekât, vergidir. Hükümetin vergi almadığı kazançlardan da zekât vermek lâzımdır. Bunlar aynı zamanda nikâh ve talak, miras ve vasiyet (aile hukuku) hükümlerinde ve şeriatın ukubat (ceza hukuku) kısmında Ahmet İbn-i Hanbelin mezhebinden ve İbn-i Teymiyye'nin içtihatlarından ayrılmaktadırlar.

Gerek esaslarda ve gerek fer'i'lerde bazı meseleleri doğrudan doğruya kendileri vazetmişler, birçoklarını ise Ahmet İbn-i Hanbel'in veya İbn-i Teymiyye'nin memnu veya sakınılması gerek dediklerini şiddetlendirmek suretile küfre ve şirke kadar götürmüşlerdir. Tutulan bu yol bir bütün halinde alınır ve ana fikirlere bağlanacak olursa görüş ve gidiş tarzında mezhebin yukarıda kaydettiğimiz üç mihver etrafında döndüğü görülür. Dinde akla yer verilmemesi esası, mevcut naslar haricine: içtihat, kıyas ve istihsan yollarına, gidilmeğe müsaade etmez. Böyle olunca da Peygamber devrinden sonra çıkan her hadiseyi iyi olsada, yine bid'at saymak lüzumu hasıl olur. Bu şartlar altında ilim-i kelâm, felsefe ve tasavvuf yapılamaz. Bunlara göre Kur'an âyetlerinde derinleşmekte caiz değildir; çünkü Hazreti Ömer, Subeyg-ı Mısri'yi, kader meselesine dair bir âyetin manasında derinleşmek istediği için, Mısıra nefyetmiştir. Bu gibi meselelerde: kelâmullah, kader ve kıyamet ahvalı hakkında sorular bid'attır. Namazlardan sonra tesbih çekmek Allahın farzetmediği ve Peygamberin kılmadığı namazlar ihdas etmek, yeni din vaz etmek kadar günah olur. Minare yapmak, el öpmek, boyun kesmek bid'attır. Bu zihniyete göre İslâm'da bin seneden

beri mevcut fikir hareketlerini bertaraf etmek, tarih boyunca ihtiyaçların doğurduğu hâdiseleri bid'at saymak icap eder. Bu neticelerin bir kısmını İbn-i Hanbel, çoğunu İbn-i Teymiyye ve İbn-i Kayyim kabul etmezler. Çünkü bunlar içtihadı önem verirler ve zamanın ihtiyacına göre verilen hükümlerin meşru ve yerinde olduğunu kabul ederler.

Tevhid-i amelî aslına ve bundan ayrılanları tekfir esasına gelince bütün Vahhabilik sisteminin mihi veri budur. Amel imandan cüz'dür, kaidesi de bu esasa bağlanmıştır. Bu sebeple namaz ve oruç, hac-yerine getirmemek küfürdür. Tevhid, yalnız kelime-i şehadet ve kelime-i tayyibeden ibaret değildir. ve zekât emirlerini Çünkü müşriklerde hâlik ve râzık olan Allahın bir olduğunu tastik ederlerdi. Bununla beraber onlar Kur'anın sarahatı ile müşriktirler, çünkü bir takım tağutları, vesile ittihaz ederlerdi. Binaenaleyh Allahtan başka, bir mezarı, bir şeyhi hatta Peygamberi vesile ittihaz etmek şirkittir. Bu sebeple Peygamberden istiane ve şefa'at istenemez, şefa'at eden, hidayet veren, affeden yalnız Allah'tır. Edilmez, evliyanın kabirlerini ziyaret ve onlardan hizmet dilemek küfürdür. Zira Nuh'un zamanında halk birtakım salih adamları putlaştırmışlar ve onlara tapmışlardı. Kur'an bunun şirk olduğunu açıklıyor. Ölümlere niyaz, şeyhlere tevessül, münecimlere, kahinlere ve falcılara inanmak mahiyeti itibariyle evliyayı takdis etmekten farksızdır. Türbelere mum yakmak, kabirlere kubbe yapmak, evliyaya nezretmek, kabirlere kurban adamak, cinlerin şerrini defetmek için kurban kesmek, bunlar kâmilten şirkittir.

Nazar değmemek için boncuk takmak, Allahtan başkasının insan üzerinde tesirini kabul etmektir. Hamayılı takınmak, güzel görünmek için muska takınmak, muhabbet celbetmek için vefk veya azaim yapmak bunlarda aynı sebeple şirkittir. Bir ağaç ile teberruk bir taşı mukaddes saymak, bir su menbaında hassalar bulunduğuna inanmak, ya pir yetiş! ya Şeyh, ya imam, ya Ali gibi sözler Allaha şerik koşturmak, baykuştan teşeüm etmek, güvercin uçurmak, sihir yapmak, yağmur duasına çıkıp taşları suya atmak gibi hareketler, Allahtan başka şeylerden istiane etmektir.

Peygamberin hatıralarını taziz, Hırkai şerif, Sakalı şerif ziyaretleri bir nevi Allahtan gayriya tapmaktır, bunlarda şirkittir. Çünkü Hazreti Ömer, altında Rıdvan biy'atı yapılmış olan ağacı halkın bir tarih hatırası olarak ziyaret etmeleri üzerine kestirmiştir. Delâil-i hayratı okumak memnudur, zira bu Peygambere ibadet mahiyetindedir, evet Hazreti Peygambere selâvat getirilir, ancak bunu bir ibadet haline getirmemek, «Seyyiduna ve Mevlâna» dememek şartile.

Allaha şirk koşturmanın birde hafi ve mane'î olanı vardır. Riya olarak namaz kılmak ve sofuluk yapmak bu nevidendir, çünkü bu işler, Allahtan başkasına gösteriş için yapılmaktadır. Bir kimsenin salih adam gibi görünerek menfaat celbetmeside şirkittir. Menfaat için ibadet etmek ve hayır işlemek aynı şeydir. Şiilerin Kerbelâ toprağına secde etmeleri Kâbeyi ziyaret etmeyip Meşhedî ve Necefi ziyaretleri aynı mahiyettedir. Ali'ye bağlı olmak için ip taşımak, basur hastalığına karşı halka kullanmak ve bilhassa mehdi çıkacak, Hızır sağdır, İlyas sağdır demek, olduğu gibi bazı tarikatlarda şeyhe rabita yapmak, bunlar da açıkça şirkittir. Gavsa, kutupa, abdalların varlığına, Üçlere, Yedilere, Kırklara inanmak ve ölümlerin diriler üzerinde tasarrufuna kabul etmek şirkittir. Dehre, havaya, rüzgâra sövmek şirkittir.

Bu meselelerde İbn-i Teymiyye ve Ahmet İbn-i Hanbel birtakım tahditler yapmışlardı. Vahhabiler ise çok ileri giderek bu akidede olanları şirke nisbet etmekle kalmıyor. Bu gibilerin malı canı helâldir ve hakikî muvahhitlerin, bu müşriklere hücum ile bunları katil ve mallarını yağma etmeleri helâldir, derler. Bu cihetler mezhebin en mühim farik vasıflarıdır.

VAHHABİLERE GÖRE TASAVVUF VE TARİKATÇILIK

Muhammet İbn-i Abdül Vahhaba göre tasavvuf İslâmî olmayan bir bid'attır, İslâmda zikir, Allahu unutmamak ve tefekkür etmektir, bir âyin değildir. Tarikat ise, başkalarını istismar için bir

vasıta, ve mürşidin kendisini vesile ittihaz ettirmesine bir yoldur. Hazreti Peygamber her türlü dinî tebliğatı yapmıştır, Kur'anı kerimin sarahatı veçhile eğer bir şeyi tebliğ etmeseydi, Peygamberlik vazifesini yapmamış olurdu. Binaenaleyh Ebubekir i-Sıddık'a gizli bir zikir usulü, Hazreti Ali'ye mahrem bazı sırlar verilmiş olması dine en büyük iftiradır. Bu, Peygamberin umuma gönderilmiş ve bütün insanları aynı yola davet etmiş olması esasına da aykırıdır. Mutasavvıfanın mükâşefe dedikleri şey tamamen asılsızdır. Başkalarını kendi yoluna intisap etmelerini istemesi ise din içinde din ihdas etmektir. Rehbaniyeti Kur'anı Kerim kötilediği gibi, bazı salih adamlara tabi olmayı da Nuh zamanındaki salih adamları vesile ittihaz edenlerin müşrik olduklarına dair Kur'an âyetleriyle menetmiştir. Kur'anın batınî manaları olduğunu söylemek, Kur'anı inkâr etmek ve kendi arzularına göre din ile oyun oynamaktır. Mükâşefenin ilim ifade etmediğinde ve Kur'andan sarahate aykırı batınî manalar çıkarılmasının küfür olduğunda bütün Müslümanların icmaı vardır. Bu esaslardan hareketle Vahhabiler, batınîlere ve şia'ya ve bunlardan azma olan mutasavvıfeye ve İslâm dinine eski dinlerin âdet ve âyinlerini sokan tarikatlara şiddetle hücum ederler. Bu yüzden nekadar tarikat şeyhleri ve tasavvuf erbabı varsa onları memleketlerinden çıkarılmışlardır.

Bunlara göre tarikatçıların en şerir olanları rabıtayı kabul edenlerdir. Zira rabıta açıkça şıktır. Rufaîlerin ateşe girmeleri ve şiş saplamaları kendilerinde tasarruf kuvveti iddiasını ifade ettiği için şıktır. Ticaniler, her akşam Peygamberle buluştuklarını ve Peygamberden şifahen emir aldıklarını iddia ettikleri için ölüden emir alma ve ölülerin tasarruflarından faydalanma iddiaları şıktır¹⁹. Kâdıriler ve bedeviler, şeyhlerine secde ederler ve Mecusi rakıslarını ihya ederler. Diğer tarikatlar ehli beyt sevgisi altında Hazreti Ali'yi ve onun evlâtlarını masum itikad ederler, bunlar da şıktır.

Bunların ve mutasavvıfe adı altında meydana çıkanların maksadı Müslümanlığı parçalamak ve eski dinleri ihya etmekten başka birşey değildir, Yahudi Abdullah El-Kaddah da bu kisveye bürünerek davete başlamış ve nesli Ubeydiler ve sonra Fatımiler devletini kurmuştu²⁰. Bunların dalâletleri bütün Müslümanlığı kaplamış ve her köşeye girmiştir. Tasavvuf perdesi altında tekke postundan, saltanat tahtına çıkanların adedi sayısızdır. Bunlar, bu hareketin mahiyetini izâh eden başlıca tarihî delillerdir.

Bunlara göre tasavvuf ve tarikat adı altında insanları sapıtanların başlıca hileleri : insanların bir şeyhe bağlanmadan hakikate ulaşamayacağı iddiasıdır. Şeyh, müridi dalâletten ve hatadan korur, seyri sülûk olmadıkça nefis tasfiye edilemez, tasavvuf manevî bir gıdadır, insanın nefisini terbiye etmesi ve maneviyatının yükselmesi, tarikat sayesinde temin edilir, salih adamlardan inabe almalıdır, eshap Peygambere biat ettikleri gibi ya bir gizli imama veya onun daîsine veya mürşide biat etmelidir. Bunlar ölmeden evvel ölürler, fenafillah olurlar, dünyadan göç edince kabirlerinde yaşarlar. Allahın velileri bunlardır. Onların kabirlerinden teberrük etmelidir ; bunları vesile ittihaz etmedikçe insan hayrette kalır. Bunlar hayatlarında ve mematlarında tasarruf sahibidirler. Gavs, kutup, Abdal, Üçler, Kırklar dünyayı idare edenler, bunlardır. Bugün burada yarın Mekkede'dirler, âlemi misâlden haber verirler, levh-i mahfuz mütalaa ederler, demeleridir. Bunlar, halkı bu akidelere hazırlamak için Hızır veya İlyas sağdır, Mehdi gizlidir, yarın zuhur edecektir gibi sözler de uydurmuşlar ve Peygambere hadîsler isnat etmişlerdir. İbni Teymiyye

¹⁹ Ankarada son zamanlarda görülen Ticaniler, Medineden Vahhabiler tarafından kovulmuş olan Şeyh Abdülkadir Medeni'den bu tarikatı almışlardır. Âyin yaptıkları zaman ona da salât ve selâm okumaktadırlar. Vahhabilerin, memleketlerinden kovmuş oldukları şeyhlerin bir kısmı Suriye ve Irak'a sığınarak orada âyinlerini devam ettirmektedirler. Tafsilât için Bk.: Feth-ül-mecid s. 164-169. Ticaniler için Bk. s. 219. Burada Ahmed-i Ticanî Deccal diye vasıflandırılır, neuzu billah küfrün bu derecesinde onu kimse geçememiştir, deniliyor.

²⁰ Abdullah-el-kaddah yahudi değildir. Mecusilerin Deysanî reislerinden Meymunun oğludur. Yahudi olan İbn-i Sebe'dir. Biz «Unvan-ül-Mecid»in sözlerini naklettik (s. 95-102 ve s. 230-244).

diyor ki : Abdal, aktab, evliyâya dair hadisler kâmilten yalandır . İbni Haldun Mehdiye dair nekadar hadis varsa yalandır, Hızırın sağ olduğunu İlyasın gökte olduğunu kabul etmek kadar haysiyet kırıcı bir cehaleti olamaz. «Kitabut-tevhid»de bu itikadlar Kur'an âyetleriyle ve hadislerle uzun uzadıya red edildikten sonra bunların Müslümanları parçalamak ve aldatmak için ileri sürdükleri şeriat, tarikat, marifet, hakikat adlı kapılar kâmilten uydurmadır. Marifet, biyat, muhabbet, el tutma, irşad ve makamlar, dereceler kazanma ve hakikata ulaşma davaları halkın gözünü boyamak içindir. Böyle şeyler dinde ve Kur'anda yoktur, bu gibi sözlerin ve davetlerin herbiri dinden çıkmak, Peygamberden başka mübelliğ, Kur'andan başka mürşit ve Allahtan başka hidayet verici aramaktır, denilmektedir. Kitabut-tevhid'in şarihleri, bu meselede daha ileri giderek Peygambere dahi tevessül ve ondan şefâ'at istemek câiz değildir, derler. Zeynî Dahlan oğlu'nun yazdığına göre Der' ye mescidinde, Cuma hutbesinde, İbni Vahhab, her defasında bir kimse Peygambere tevessül ederse kâfir olur, derdi. Kardeşi Şeyh Süleyman ibni Abdül-Vahhab, âlim bir adam ı. Birgün kardeşine sordu : «Erkânı İslâm kaçır ?» O da «Beştir» cevabını verdi, «Sen bunlara altıncısını ilâve ediyorsun, sana tabi olmayı din erkânından sayıyorsun,» dedi. Bir diğeri ona «İslâmın şartı Müslümanları tekfir etmek değildir,» demişti . Sonra Süleyman onun şerrinden Medineye göç etmek zorunda kaldı. Orada bunları red için bir isale yazarak kendisine gönderdi. Muhammet ibni Abdül-Vahhab diyor ki : Hazreti Ömer yağmur duasına çıkarken Hazreti Abbastan tevessül etti, bu Peygambere öldükten sonra tevessülün caiz olmadığını gösterir. Halbuki hâdise iddiannın aksini de isbat etmekte, tevessülün cevazını göstermektedir. Nitekim ashab Peygamberin saç ve sakallarından teberrük ettikleri zaman Peygamber bunu menetmemişti.

İbni Vahhab Peygamberin kabrin ziyaret için gidip gelenleri bir gün Der'ye de yakalattı ve sakallarını tıraş ettirdi. Bir defasında «Delâil-ül-Hayrât» okuyan bir salih adama rastladı, elindeki kitabı alıp yaktırdı, ibadet ve dua yalnız Allaha yapılır. Allahın farz kıldığı namazlardan ve farzlardan başka zikir ve âyin dinden olmayan şeyi dine sokmaktır, derdi.

VAHHABİLİĞİN AKİSLERİ

Bu yazımızla Suûdi Arabistanın tarihi, siyasî ve içtimaî durumu veya bugünkü dinî hali, mevzuumuzun tamamile dışındadır. Elimizde mevcut olan malzeme bize ancak Muhammet ibni Abdül-Vahhab'ın faaliyete geçtiği tarihten Vahhabiliğin bir mezhep olarak tutunduğu zamana kadar geçen devirdeki dinî tarihe dair bulunmaktadır. O devirde siyasî ve coğrafî durum bakımından Neciddeki Vahhabî hareketi Osmanlı hükümetine isyan ve Medine şeriflerini tehdit mahiyetinde idi. Bu ssbeple Osmanlı müellifleri bu hareketi batıl bir mezhep ve kötü bir bid'at, şerifler ise bir irtidat ve Peygamber düşmanlığı halinde göstermek için yayınlarda bulundular. Cevdet Paşanın büyük tarihinde Vahhabîler hakkında verilen bilgilere bu yüzden güvenilemez, İstanbul Meşihat evrakı hazinesindeki vesikaların değeri de böyledir. O sıralarda iki defa Mısır kuvvetleri tarafından buralarda askeri hareket yapıldığı için Mısırdaki Vahhabîler hakkındaki görüş tamamen menfi idi. Vahhabîler defaatle Kerbelâ ve şia mukaddesatına tecavüz ettikleri için İranlıların nazarında Vahhabîler din düşmanı idi. Lâkin çok geçmeden durum değişti, Hicazda Vahhabî tarafını tutanlar çoğaldı, Adene ve Yemene doğru bir hayli taraftar türedi. Buraları tamamile Vahhabîleştikten sonra ise Mısırdaki Vahhabîliğe intisap edenler oldu. Irak ve Suriyede Vahhabî taraftarları görünmeye başladı. Mezhep, bütün Hanbelilerde genelleşti, İstanbulda, Mısırdaki garpte ve Türkistanda ibni Teymiyye'nin eserleri incelenmeğe ve Vahhabîliğe meyil gösterilmeğe başlandı. Mezhep bazı yerlerde yürürlüğe girdi; nitekim Hindistanda Pişaverde bir Vahhabî isyanı çıkarak 1830 da bir hükümet bile kuruldu.

²¹ *Minhacü's-Sünne*, C. 4, S. 115.

²³ *Ed-Dürerü's-Semiyeye*, S. 36.

²² *Mukaddime*, Cevdet Paşa tercümesi, Tasavvuf bahsi.

Hintli Seyit Ahmet isminde biri, hac niyetiyle Mekkeye geldiği zaman Vahhabîliği kendi Müslümanlık anlayışına uygun bulmuş ve bunu Hindistanda yaymıştı. Bu hareket Hindistandaki tarikatçılara karşı büyük bir başarı kazandı. Bu mezhep taraftarları İndus nehrinin çevresinde halen kesif bir kitle halinde mevcutturlar. Hindistanda bu babta birçok yayınlar yapıldığı gibi Mısırda El-Menar mecmuası tamamen Vahhabî müdafii kesildi. Vahhabîlerin lehinde ve aleyhinde yazılan sözlerden bir örnek olmak üzere biri Medine Müftüsü ve meşhur bir müverrih olan Seyyit Ahmet İbn-i Zeynî Dahlan, diğeri El-Menar'ın başyazarı ve Mısır Müftüsü Şeyh Muhammet Abduh'un büyük şakirdi Reşit Rızanın olmak üzere karşılıklı iki yazı özetini veriyoruz.

Ahmet İbn-i Zeynî Dahlan'a göre Muhammet İbn-i Abdul Vahhab, Peygamberlik iddiasında idi. Ancak bu iddiasını izhar edemedi. Daima Müseylime gibi yalancı Peygamberlerin tarihlerini okurdu. Bununla beraber kendi tebliğatı için, *dini cedid*, adını verirdi. Bu sebeple bütün mezheplere ta'n eder, Kur'anı arzusuna göre tevil eder ve hadisleri inkâr ederdi. İcma ve kıyası kabul etmezdi. Kendi beldesi ahalisine ensâr ve hariçten gelenlere muhacirîn derdi. Bu akîdelerinden dolayı kardeşi Süleyman, ona bir reddiye yazmış ve bu akîdelerini şiddetle tenkid etmişti. Nitekim birçok âlimler bizzat Ahmet İbn-i Hanbelin sözleriyle bunları reddettiler ve eserler yazdılar. Bunların Hanbeliyiz, demeleri bir perdeden ibaretti. Namazdan sonra dua etmeyi reddederlerdi ²⁴. Ahmet İbn-i Zeynî Dahlan bu mevzudaki reddiyeleri yazdıktan sonra kendisi de bunların aleyhinde birçok hadisler nakleder ve sözlerine bunların, kendilerine intisap eden kadınların saçlarını kestirdiklerini, evliyanın kabirlerini hela yaptıklarını, mevlût okutmayı, sünnet namazları ve «delâil-ül hayrât» okumayı ve minarelerde salât ve selâm okumayı ve hatta Peygambere «seyyidüna ve mev-lâna» diyenleri kâfir saydıklarını ilâve eder ²⁵.

Mısırın büyük âlimlerinden Reşit Rıza diyorki : Vahhabîliğin ilk zuhurunda siyasî düşmanları bu hareketi kötölemek için çok şeyler uydurdular. Eskiden garp memleketlerinde Müslümanlar hakkında neler söylenmemişti. Şimdi söylenenlerde de muayyen maksat ve gaye vardır. Bunların sebebi, onların sebebinin aynıdır. Müfteriler kendi kötü akîdelerini atacak yerde iyiyi fena gösterdiler. Hicaz şerifleri o zaman bu hareketi körüklediler. Vahhabîleri tekfir eden ve fena surette tasvir eden onlardı. Bunlar gazeteleri aleyhte neşriyata teşvik ettiler. Vahhabîlerin başlıca düşmanları şiiiler, tarikatçılar ve sapıklardır. Çünkü kabirler üzerinde kubbeler yapan ve mezarları mescid ittihaz eden onlardır. Şiiilerin bu adetleri umumi bir hal aldı. Tarikatçılar, şeyhlerine, batınîler yatırlara tapınmağa başladılar. Bunlar şüphesiz şirktir. Binaenaleyh Vahhabîlerin bu hareketleri tamamen dinîdir. Bunlar hakkında yapılan tenkidler azimet yolunu iltizam, ruh'sat yolunu terketmelerinden ileri gelir. Evet bunlar, bazı işlerde ifrata vardılar, bazı ahkâmın tatbiğinde ve nasların tefsirinde hata olabilir ; bu, havastan hiç kimsenin kurtulamadığı bir şeydir. Lâkin âlimleri, onların hareketlerine karşı sükut etmiyorlar, birçok eserler yazmış bulunuyorlar, diyor.

²⁴ *Ed-Dürerü's-Seniyye*, S. 48.

²⁵ *Ed-Dürerü's-Seniyye*, S. 52.

TAHLİL VE TENKİD

Vahhabîler'in mezhebî hususiyetlerini teşkil eden, dinde akla yer vermemek, mükâşefeyi²⁶ red ile sofiyane neş'eyi inkâr etmek ve tevhid akîdesini amelî tevhid mânasına almak, esaslarının ilmi değeri üzerinde bir tahlil yapmak herhalde faydalı olacaktır.

Tevhid akîdesi, İslâm tarihi boyunca, Muhammet ibn-i Abdu'l-Vahhab zamanına kadar onun anladığı mânada alınmış değildir. Mutezile tevhidi, Allah'ın zatiyle sıfatlarının aynı olduğu ve zatından başka hakiki sıfatların bulunması hakiki tevhidi ihlal edeceği düşüncesiyle sıfatlar zâtından ibarettir ve tevhidin manası budur, demişlerdir. Bunlara karşı selef, Allahın sıfatları vardır ve sıfatların bulunması hakiki tevhide münafi değildir, fikrinden hareketle bu tevhidin Allahın birliğine imandan ibaret olduğu esasında birleşmişler ve imanın tastik, ikrar ve amelden ibaret olup olmaması meselesinde ayrılmışlardır. Amel îmanda dahildir diyenler ve bunlardan Ahmet ibn-i Hanbel meseleyi, tevhit meselesi değil, iman meselesi olarak mütalaa etmiştir. Ebu Hanife, Allah birdir, bu birlik sayı cihetinden değil, şeriki olmamak bakımındandır, dediği zaman Allaha şerik koşmamayı, diğer ilâhların varlığını selbetmeği kastetmiştir. Kur'anı Kerim'deki *Burhan-ı temanu'u*²⁷ ifade eden âyetleri de buna delil göstermiştir. Esasen tevhit akîdesinin kıymeti, Hıristiyanların üç uknum, mecusîler'in iki mebde ve Yahudiler'in kendine has bir ilah kabul etmelerine karşı olduğuna göre, tevhidin hakiki mânasının kelime-i şehadet ve vahdaniyet akîdesi olduğunda ittifak vardır. Bu izaha göre tevhidi, amelî tevhid diye izaha kalkmak cumhura muhalefettir. Nitekim mutasavvıfadan bazılarının tevhidi vahdet-i vücud²⁸ manasına almaları da aynı veçhile cumhura muhalif bir görüştür. Kaldı ki Muhammet ibn-i Vahhab'ın tevhidi böyle bir manaya alıştı Allahın birliğini, tastik ve ikrar edene kâfir, demek neticesine varır ki bu Peygamberin yoluna da aykırıdır. Çünkü Hayberde yeni Müslüman olan bir çoban Peygambere, bu Müslümanlığın hakkı nedir, dediği zaman, Peygamber, şu kılıcı alıp harbetmektir, cevabını vermiş ve bu çoban hiçbir ibadeti yerine getirmediği halde harpte ölünce ashabın en kıymetlilerinden şehit olan Mahmut ibn-i Mesleme ile bir mezara gömülerek şehit muamelesi görmüştür. Nitekim Peygamberin «Ben Allahın birliğini kabul edenlere silâh çekmemeğe memurum!» mealindeki hadîsi de müttefekun aleyh (yani herkesin kabul ettiği bir hadîs) tir.

Gerçi Allahın Vahdaniyetine iman, ibadet edilecek başka mabut yoktur, manasını mutazammındır. Ancak bu, Allaha ibadette kusur edenler kâfirdir, manasına gelmez, amel imanda dahildir esastan hareket edenler, imanın arttığını kabul ederler, bu esassız kabul etmeyenler iman herkeste müsavidir, reyindedirler. Bunu küfre kadar götürenler Haricîlerden bir şubedir ki Vahhab oğlu bu meselede onları taklid etmiş oluyor.

²⁶ *Mükâşefe* : Kalp gözü ile görme (Manevî müşahede), bir nevi hads veya ilham demektir ki sofiyeye mahsus bir ilim yoludur. Nascılar, ilimde nakli ; kelâmcılar, aklı esas aldıkları gibi sofiler de mükâşefe usulünü esas tutarlar. Buna keşf ve zevk yolu (*Felsefe-i zevkiyye*) de denir. Murakabe, vecd, ilâhî cezbe, vuslat gibi fikirleri, remz, esrar, seyir-i sülûk gibi usulleri içine alır. Keşf veya mükâşefe, hakikata muttali olmak ve onu bizzat yaşamak manasına da kullanılır; misâl âlemini müşahede gaybe ittıla ve nuranî âleme yükselme bununla olur.

²⁷ *Burhan-ı temanu* : Kur'an-ı kerimdeki «Eğer yerde ve gökte birden fazla ilâh olsaydı, yer ve gök fesada uğrardı» âyetinin ifade ettiği vahdaniyet delilinin adıdır.

²⁸ *Vahdet-i vücud* : Allahdan başka varlık kabul etmeyip insanların ve her şeyin ilâhî varlıkla bir olduğunu kabul eden Tasavvuf nazariyelerinden biridir.

Dinde akla yer vermemek meselesine gelince: bu, evvelâ İslâm ruhuna, Peygamberin yoluna ve Kur'an-ı kerim'in beyyine âyetine²⁹, tefekkür edin, nazar edin, emirlerine muhaliftir. Saniyen Müslümanlığın hayatiyeti bakımından din sosyolojisi ve din felsefesile ilgili bir mevzudur. Eğer din akla kıymet vermiyorsa demek fikir hürriyeti ve vicdan hürriyeti yoktur. Halbuki mükellefiyetin birinci şartı akıl olduğunda cumhurun ittifakı vardır. Anlamadan inanmak zorla inandırmaktır. Bu ise dindarlarda taassup ve istipdadı doğurur, zihinleri uyuşturur, insanlar hurâfelerden hakikatleri temyiz edemez olurlar. Halbuki Müslümanlık hurâfelerle mücadele eden ve batıl itikadları reddeden, hamle verici bir dindir. Peygamber, Müslüman olmak için müracaat edenlere: «evvelâ batıl itikadları ve hurâfeleri terkedeceğinize söz verin ondan sonra size Müslümanlığı tebliğ ederim» derdi. Hakikat böyle iken aklın kabul etmediği şeylere insanları inanmağa mecbur etmek, onları dinden soğutmak ve fikirler de ayrılıklar vücuda getirmektir. Fikir ve kanaat ayrılığı bir milleti parçalayan ve yıkan başlıca âmildir. Terakki ve tekâmül hamlesi el birliği ile olur, nitelik İslâm tarihinde mezheplerin çoğaldığını gördüğümüz devirlerde Müslümanların birbirini kırdıklarına şahit olduk. İnsanların ilerlemesi ve gerilemesi taşıdığı akidelere bağlıdır. Her türlü tefekkür serbestisi yasak olan bir yerde medenî inkişâf olamaz, sebebi araştırılmayan akideler ise insanları uyuşukluğa götürür. Bu günün kültür seviyesi karşısında geriye dönmek ve kendi içine çekilmek millete felâket getirir. İslâm tarihinde akliyecilerle nassiyecilerin çarpıştığı devirler göz önüne alınmalıdır. Abbasilerden Memun ve halefleri zamanında akliyecilik hüküm sürüyordu. Bu devir İslâm'da ilim ve medeniyetin ilerlediği ve insanların refaha kavuştuğu bir devirdir, Mutevekkil zamanında Ahmet ibni Hanbelin nüfuzu dolayısıyla nassiyecilik hâkim olunca medeniyet ışığı süratle karardı ve Abbasî devrinin insanları bir daha refah göremediler, Endülüste fikir hürriyeti yaşadığı devirde Avrupayı uyandıran bir medeniyet vücuda geldiği halde, Hanbelilik orada hâkim duruma geçtikten sonra çok geçmeden Endülüs devleti yıkıldı,. Nizamiye medresesinde resmî tedrisat Eş'ari mezhebine göre ve hükümetin kontrolü altında yapılıncı da fikir hareketi durdu, Osmanlılar devrinde Ebussuud ile İmam-ı Bürgivî arasındaki münakaşanın mahiyeti ve neticesi de budur.

İmam Bürgivî vakfın birçok kısımlarını inkâr eder, hocaların ve imamların maaş almasını tecviz etmez, akliyecilere hücum eder ve her bid'atı dalalet sayardı. Ona göre içtihada izin yok, bir mezhebe taklit esastı. Bu ruh ondan sonraki devirlerde hâkim duruma geçti. Kanununin yaptırıldığı Tıp ve Fen Fakültelerinde okunan dersler bid'at sayıldı. Medreseliler ile tekkeliler kavgaları, Kadızade ile şeyh Sivasî taraftarları arasında cidaller ortalığı sardı, halkın birbirine sevgisi kalmadı, iki nevi taassup vücuda geldi: ilmiyye, memlekete faydalı ve milleti yükseltici ilimlerle uğraşacağı yerde mezhep ve tarikat münakaşasını artıran mevzulara daldı. Milleti, memleketi değil şahsi ihtiraslarını, mensup olduğu sınıfın arzusunun düşündü. Sofilerde kendi nefislerini tasfiye edecek yerde, taraftar toplamak ve rakiplerine karşı koymakla uğraştılar, lüzümsüz ve manasız konular ortaya atıyorlardı. Bu hal Osmanlı devletinin inkırazında en müessir âmillerden biridir.

Tarikat erbabının mükâşefe yoluna ve sofîyane neş'elerine gelince: herkesin vicdanından kopan sese uyması ve tefekküründe serbest olması kadar tabii bir hal düşünülemez. Fakat mükâşefe ancak sahibine ilim ifade eder. Kişinin başkasını kendine tâbi kılmağa ve duygularını genel bir yol gibi halka kabul ettirmek davasını gütmeye hakkı yoktur. Zira tasavvuf, şahsın özel hayatıdır, herkesin yaşadığı bir hal değildir, yani psikolojiktir, sosyolojik değildir, bunu sosyal bir müessese haline sokmak, mevzuun dışına çıkmaktır. Bundan dolayı da hareket marazî bir hal alır. Bir tarikata bağlanmak arzusu eski kabile hayatının manevî bir surette yaşanması mahiyetindedir. Hurâfelere

²⁹ *Beyyine âyeti*: Kur'an-ı kerimdeki «Ölecek olan delile dayanarak ölsün, yaşayan delile dayanarak yaşasın» âyetinin adıdır.

tutsak olmak, kişinin bir şahsa iradesini terketmesi, ancak kölelik ruhunu taşıyanların şiarıdır. Bunun daha bariz şekli pederşâhî aile sisteminde babalara tapmak ve öldükten sonra ecdadın tasarrufat icra ettiklerine inanmak geleneklerinde görülür. Tasarrufat, kutupların³⁰ ve ölümlerin elinde olduğuna inanacak kadar derinleşen cehaleti başka şekilde izaha imkân yoktur. Bir memlekette ölümlerin tasarrufları devam ediyorsa dirilerinin ne durumda olduklarını kestirmek zor olmaz. Mehdi diye bir akîde beslemek ve bunun bin seneden beri uykuda olduğunu veya bir tarikat şeyhi bulunduğunu kabul etmek Müslümanlığın kemale ermiş bir din olması akidesile tam bir tezat halindedir. Bu fikir, bir zaman Emevilere karşı ayaklanmak için çıkarılmıştı. Sonraları Müslümanlığın başına belâ oldu. Bu yüzden gelen felâketlerin hesabı yoktur. Çıkan her Mehdi, cep doldurmak, tebaa toplamak gayreti güttü, kendisinin de milletinin de perişanlığına sebep oldu. Bu akîdeler hangi memlekette çok ise o memleket perişandır ve halkı esirdir. Çünkü bu akîdeler insanları tembelleğe alıştıırır, san'attan, ziraattan alıkor, sofiyane neşeye daldırır ve uyuklatır. Sofiyane neşe ancak ilim ve edebiyat ile, ruh yüksekliğile duyulan bir zevktir. Bununla beraber şahsîdir, hayatın gayesi ise yükselme, milletin ve memleketin refahına yarayacak bilgilere ulaşmadır. Mehdi, kutup, mukâşefe âlem-imisâl³¹, vahdeti vücut ve bu hayallerden doğan hurâfeler memlekete ne kazandırabilir? İşte hakikî ilim ile hurâfenin bölüm noktası budur. Bu bakımdan vesile ittihaz etmek ve kabirlerden meded ummak etrafında Vahhabî'lerin görüşleri insanları hurâfelerden ve tefrikalardan kurtarıcı bir mahiyet taşıdığı, Şeyhlere ve tarikatlara bağlanacak derecede iptidai olan bir zihniyetten uzaklaşıp yüksek bir kültür seviyesine ulaşmayı ifade ettiği halde onların akla kıymet vermemek hususundaki görüşleri medenî hayatın icaplarına göz yummak, camaattan ayrı bir yol gütmek mahiyetini göstermektedirki bu, yukardaki fikirlerle tezat arz etmektedir. Tevhit akîdesinin, iman birliği manasını tanımamak ise sevad-ı âzamı³² ve hanifiyye-i semha'yı³³ inkâra, islâm ruhunu darlaştırmağa ve islâm camiasını parçalamaya götürür. Bu netice de davanın esası olan tevhit fikrile tezat halindedir.

³⁰ Kutup veya gavs : Sofilere ve tarikat ehline göre, ruhânî âleme vâkıf olan ve bu dünyada tasarrufat icra eden, üçler, yediler den veya dört kutuptan biridir.

³¹ Âlem-i misal : Sofiyyenin kabul ettiği beş âlem(a'yan-ı sabite, âlem-i mülk, âlem-i ervah, âlemi mis-al, âlem-i insan) den biridir ki, Eflâtun'un idelerinden alınmış ve ruhanî âlemler mahiyetine sokulmuştur. Bunların her birini, her mutasavvıf, kendi zevkine göre tasvir etmektedir.

³² Sevad-ı a'zam : Cumhurun yolu demektir; Peygamberin «Cumhurdan ayrılmayın» hadisine işaretir.

³³ Hanifiyye-i semha : Cömert ve musamahalı olan geniş ve doğru yol manasına Hâzret-i Peygamberin «Ben size hanifiyye-i semha ile gönderildim» hadisini ifade eder.